

BUGÜNKÜ KAZAK TÜRKÇESİNDE ARA SÖZ VE ARA CÜMLELERİN CÜMLE İÇİNDEKİ YERİ*

GÜLMİRA AVESHANQIZI

Kazakçanın cümle yapısında açıklığa kavuşmamış konulardan biri de ara söz ve ara cümle yapılarının cümle ile ilgisi ve cümle içindeki yer ve işlevleridir. Cümleyi hem yapı, hem de anlam bakımından genişletip ağırlaştırarak bu birliklerin durumu uzun zamandan beri incelenmedi.

Ara söz ve ara cümlelerin cümle içindeki işlevlerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Ara söz ve ara cümleler, cümleyi genişleten sentaks grupları olarak yer alırlar.
2. Ara söz ve ara cümleler, cümlelerin ögeleri ile yapı bakımından ilgili olmazlar. Ayrıca cümle ögeleri de olmazlar.
3. Ara söz ve ara cümleler, cümle ögeleri ile anlam bakımından ilgili olurlar.
4. Ara söz ve ara cümleler, özel bir tonla vurgu ile söylenerek cümlelerin ögelerinden vurgulu söylenmeleriyle ayrılırlar.

İşlev, bağlantı, anlam ve cümle yapısı bakımından birbirleriyle benzerlik arz eden yapılar karşılaştırılarak incelendiğinde aradaki farklılıklar da ortaya çıkar. Meselâ; ara söz ve ara cümleler cümledeki bağlama işlevleri dolayısıyla birbirlerinden ayrılırlar.

Ara ögeler, cümlelerin anlamı ile konuşanın arasında bağ kurmaktadır. Ara sözler, dar anlamlı ve tek başına kullanılmayan dil birlikleridir.

Ara söz ve ara cümlelerle cümledeki anlam daha da kuvvetlendirilmektedir. Bunlar anlam bakımından cümlelerin asıl anlamını destekleyici, açıklayıcı işleve sahiptirler. Bunlarla cümlelerin anlamı genişletilir, renklendirilir. Cümledeki esas fikri kesinleştirici anlatıma da sahiptirler. Şu örnekleri karşılaştırıp inceleyiniz:

Bayjannıñ bayqavınşa bul adamnıñ bası zor aqıldın, katesiz tapqırılıqtın, qıragı boljavşılıqtın, ülken oydı tüsinikti tilmen aytıp berüvdin, uqtıruvğa şeberlik-tin uyası siyaqtı (S.Mukanov). "Bayjan'a göre bu adamın kafası, büyük aklın, keskin zekânın, zor düşünceyi sade dille anlatma hünerinin yuvası gibidir."

Esim sultanın biyliğine Sarısuvdan bılayğı бүкіл түстік өнір (onıñ işinde qazır buqardın qolında otırgan Sır boyı da bar) berildi (M. Magavin). "Esim sul-

* Gülmira Aveshanqızı, "Qazırğı Qazaq Tilindegi Qıstırma jene Qıstırındı Qurılımdarın Araqantınası", "Kazak Tili men Edebiyatı", Almatı 1995, S: 11-12, isimli dergi, s: 80-86

tanın idaresine Sarısu'nun bütün güney kısmı - onun içinde Sır da var – verildi."

Görüldüğü gibi, ilk örnekte ara söz ile konuşmacının (Bayjan'ın) fikir yürütmesi, bir şeyi tahmin etmesi ifade edilmiş. İkinci örnekte ise ara cümle ile cümledeki ifade tamamlanmış ve açıklanmıştır.

Ara söz ve ara cümleler kelime bilgisi grameri bakımından birbirlerinden ayrılırlar.

Ara sözlerin hacmi küçük ve ifade ettiği anlam da dardır. Manaları bakımından ara sözler birkaç gruba ayrılmaktadır: M. Biymagambetov, ara sözleri 9 gruba ayırır.¹ Meselâ; 'âdette' (genelde), 'âriyne' (tabîî ki), 'ras' (doğru), 'söz jaq' (her hâlde), 'sira' (galiba), 'mümkün' (olabilir), 'rasında' (gerçeği), 'durısında' (doğrusu), 'bâse' (ah işte), 'şınında' (gerçeği), 'anıgında' (aslında), 'şının aytqanda' (doğrusunu söylersek), 'aşığın aytqanda' (açıkça söylersek) gibi ara sözler, cümledeki fikrin gerçekle ilgisini pekiştirmekte; 'mümkün' (ihtimal), 'bâlkim' (belki), 'şaması' (her hâlde), 'sirâ' (galiba), 'sınayı' (galiba), 'kim bileidi' (kim bilir), 'baykaymın' (sanırım) ise tahmin ifade etmektedirler.

Ara sözler bir fikrin kime ait olduğunu da bildirirler. Meselâ 'meniñşe' (bana göre), 'senderşe' (size göre), 'sizderşe' (sizlere göre), 'onın oynşa' (ona göre), 'olarşa' (onlara göre), 'birevdin sözine' (pikirine, oyuna, aytuvına, joramalına) qaraganda' (birisinin sözlerine, fikrine, düşüncesine, söylediğine, tahminine göre) vb.

Ara yapılar, ifade edilecek olan düşüncenin önemini sırayla dile getirir: 'birinşiden' (ilk olarak), 'ekinşiden' (ikinci olarak), 'bir jagınan' (bir taraftan), 'ekinşi jagınan' (diğer taraftan), 'en âveli' (ilk önce). Ayrıca düşüncelerin birbirleriyle olan bağlantısını; 'onın üstine' (onun üzerine), 'söytip' (öylece), 'ne degenmen' (yine de, ne olursa olsun), 'sonimmen' (onunla); ve daha önce ifade edilen düşüncenin sonucunu bildirirler: 'qısqaşı' (kısaca), 'degenmen' (yine de), 'demek' (demek ki), 'aytpaqşı' (sahi), 'bir sözben aytqanda' (tek kelimeyle), 'qorıta kelgende' (neticede), 'sözdin qısqaşı' (sözün kısası).

İnsanın çeşitli duygularını (sevincini, hayretini, kanaat etmesini, pişmanlığını) anlatan ara yapılar: 'baqtımızga qaray' (şansımıza göre), 'bizdin baqtımızga' (bizim bahtımıza), 'nesin aytasın' (daha ne istersin), 'birevdin tileğine qaray' (birisinin dileğine göre), 'ökinişke qaray' (ne yazık ki), 'quday urganda' (şanssızlık bu ya!), 'amal qanşa' (ne çare), 'bir gajabı' (enteresan tarafı) vb.

Ara cümleler, çeşitli anlamlar ifade etmekle birlikte yapı bakımından çok sınırsızdır. Ara cümlelerin anlam bakımından başlıca özelliği, cümlelerin esas fikrini veya cümlelerin bir ögesini tamamlaması, kuvvetlendirmesidir. Meselâ:

'Atın ornalastırgan Şege, enbektey jügirip otırap (ol öte uşqır adam bolatın,

¹ Biymagambetov M., *Obraşeniye i Vvodniye Slova v Sovremennom Kazahskom Yazıke. Avtoşef. dişys. kand. filol. navuk. Alma-Ata 1967, s.14).*

qasında janasıp şavıp ötken jılqını bura tartıp, keyde toqtatıp ta qalatin) *avılına jetti*' (S. Mukanov). "Atını yerleştiren Şege emeklercesine koşarak (o çok çevik bir insandı, yanından hızla geçmekte olan atı bile çekerek bazen durdurabilirdi) köyüne ulaştı."

Aşağıdaki örnekte görüldüğü gibi, ara cümle kahraman hakkında yeni bilgiler vermekle cümlelerin anlamını genişletmektedir:

'Al eger at jarıs, baluvan kükeri, sayıs körinisterin bilay qoyganda, kalgan jarıstardın köbi jenil oyun türinde ötedi' (M.Avezov). 'At yarışı, pehlivan güreşi, savaş sahnelerinden arta kalan yarışların çoğu sade oyun şeklinde geçer' cümlesinde ise ara cümle esas fikri önce açıklayarak anlamı sınırlamaktadır.

Ara cümleler, hareketin nerede ve ne zaman gerçekleştiğini açıklar:

Qazirgi Presnov atalatin avdandığı (Soltüstik Qazakistan oblısı) Uvserdiy-no atalatin Qazak – Orıs stantsiyası qazaqtar 'qorganskiy' deytin sebebi - stantsiyanın şığıs jagında Qorgan atalatin biyik oba bar' (S.Mukanov). "Şimdiki Presnov ilçesindeki (Kuzey Kazakistan eyaleti) Uvserdiy-no denilen Kazak- Rus istasyonuna Kazakların 'Korganskiy' demelerinin sebebi, istasyonun doğu tarafında 'Korgan' denilen yüksek bir gözetleme tepesinin olmasıdır."

Budan eliiv jil burın – mın da togız jüz otızınşı jıldın jaz ayı – mamırdın orta şeni bolatın' (S. Jünisov). "Bundan elli yıl önce, bin dokuz yüz otuz yılının yaz ayı mayısın ortası idi."

Ara cümle, anlam bakımından asıl cümleden daha önemli olabilir. Ara cümle ile asıl cümle arasında anlam bütünlüğü vardır. Meselâ:

Jol bitkennin bari aştıqqa uşırıp şubırgan aş – arıq (sol jıldarı Irgız ölkesinde bir semyanı aştıqtan alıp qaluv qalın javdın betin qaytarganmen birdey boldı)' (Ö. Qanahiyn). "Yolların tamamı açıklıktan etrafa dağılan aç, sefil insanlarla dolu (O yıllarda Irgız bölgesinde bir aileyi açıklıktan kurtarmak, çok düşmanı püskürtmek kadar zordu)."

Ara cümleler, cümlelerin genel anlamıyla hiçbir bağlantıları olmadan cümlelerin ortasında da yer alırlar. Meselâ:

Şoqanniñ jeti jasında, Qıpşak ruvındağı ataqtı Balqoja biyidin (Ibray Altın-sarinnin atası) Qoşanı Şıngıstı qonaqqa şaqıradı (S. Mukanov). Şokan yedi yaşındayken Kıpçak kabilesinin meşhur beyi Balkoja'nın (Ibray Altın-sarin'in desesi) Koşan'ı Şıngıs'a misafirlige davet ediyor.

Bayağı talkekke könbeydi. Özgesi ne kerek (mal jaylavdı kim bilmeydi) şetinen gazet oqıydı (G. Musirepov). Eski şakaya gelmez. Başkası bir yana (hayvan gütmeyi kim bilmez), herkes gazete okuyor.

İç yapısı bakımından ara sözler ve ara cümleler birbirlerinden ayrılırlar. Ara söz olarak 'sonımen' (onunla), 'mine' (işte), 'birinşiden' (ilk olarak), 'ekinşiden'

(ikinci olarak), 'meninşe' (bence), 'öziñşe' (kendince), 'ädette' (genelde), 'aytuvinşa' (söylediğine göre), 'bayqavımşa' (anladığıma göre, farkettiğim kadarıyla), 'şaması' (her hâlde), 'tärizdi' (gibi), 'sirä' (galiba), 'äriyne' (tabii ki), 'mümkin' (ihtimal), 'atqaruvı mümkün' (yapabilir) gibi zarflar kullanılır.

Ara sözler şu şekilde de meydana gelebilir:

1. İsim ve zarf-fiilin birleşmesinden: 'abıroy bergende' (değer verdiğinde), 'sorı qaynaganda' (şanssızlık bu ya!), 'şının aytqanda' (doğrusunu söylersek), 'rasına köşkende' (gerçeğine gelirse), 'dälin aytqanda' (doğrusunu söylersek)

2. İsim ve zarfın birleşmesinden: 'onın oynşa' (onun düşüncesine göre), 'birevdin aytuvınşa' (birisinin dediğine göre), 'birevdin bayqavınşa' (birisinin anladığı kadarıyla)

3. Sıfat ve ismin birleşmesinden: 'bir jagınan' (bir yandan), 'ekinşi jagınan' (öbür yandan)

4. Zarf-fiil ile sıfat-fiilin birleşmesinden: 'atap aytqanda' (tek tek söylersek), 'qorıta aytqanda' (bir sonuca bağlanırsa), 'qısqartıp aytqanda' (kısaca söylersek) vb.

Dikkat edilmesi gereken bir özellik şudur: Bazı ara sözlerin cümledeki esas görevinin bağlacın göreviyle aynı olmasıdır. Bunlar: 'söytip' (şöylece), 'tipti' (bilhassa), 'köbinese' (çoğunlukla), 'äsirese' (özellikle), 'demek' (demek), 'degenmen' (yine de).

Ara sözlerden farklı olarak ara cümleler, değişik şekillerde (kelime, kelime grupları, basit ve birleşik cümleler vb.) karşımıza çıkmaktadır. Yapı bakımından ara cümlelerin en basit şekli soru ve ünlem işaretleridir. Meselâ:

'Munda iynenin jasuvınday jasandılıq (?) joq, tek şındıq bolganda, jazuvşının talantı arqılı optimistik (!) turgıdan jr etilgen şındıq' (S. Aşimbayev). "Burada en ufak bir yapmacıklık (?) yok, yalnız yazarın kabiliyeti sayesinde optimistik (!) açıdan anlatılan gerçek var."

'Osı kezde Viyantiyanın patşası (imparatorı) Aleksey Qomnin bolatın' (İ. Esenberlin). "O zamanlar Bizans'ın kralı (imparatoru) Aleksey Komnin idi."

'Qadimgi nagannın barabanın ornatqan (tek ülkende) altı atar multık ta kördik' (T. Ahtanov). Basbayağı bir nagant tabancasının küçük çarkının yerleştirildiği (yalnız büyükçe) bir silâhı da gördük.

'Maydandagi azamattarınan habar alıp turgandardı bılay qoyganda, qara kagaz algandardın könilderine de esek dame kirip, alga ümitpen qaraytın bolgan' (T. Ahtanov). 'Sadece harpteki yakınlarından sürekli haber alanlar değil de, onların ölü haberini alanlar bile geleceğe ümitle bakıyorlar.'

'Buringi baspanın aşşı tajiriybesinen avzı küygen isi josparlı, ıqşam (barlığı bes savsaqtay sanavlı bolıp turmasa da, az ömirinin işinde otızdan astam kitap

şıgardı' (G. Musirepov). "Eski matbaanın acı tecrübesinden ağzı yanmış olanın işi plânlı, ölçülüdür (hepsi beş parmak gibi sayılı ve ortada değilse de, kısa hayatı boyunca otuzdan fazla kitap yayımladı."

Ölimnin en sonğı sızıgınan eki ret qaytqan ekem – av. Jalpı ölüm kavpin ayt-paymın, ol sogısta jürgen adamga künine talay kezdesetin narse goy (T. Ahtanov). "İki defa ölüm eşiğinden dönmüşüm. Ben ölüm tehlikesinden bahsetmiyorum, ölüm insanın savaşta günde çok defa karşı karşıya geldiği şeydir."

Nemese joktı siltav etip (Qızılbaşar keşe gana qabıldandı goy! – Qızılbas – jıldı keletin Qızılbas. Al minav–burın bolmagan elşi Boris dal osılay javap beretin edi. Oyınñ jüristerin jaqsı biletin Şelqanov bul jagına barmagan) munın isine kölenke tüsirmek' (M. Magavin). "Ya da bahane ederek (Kızılbaşlar, her yıl gelen Kızılbaşlardır. Başkalarına benzemeyen elçi Boris ise tam böyle cevap verirdi. Oyunun kurallarını iyi bilen Şelkanov bunu düşünmemiştii) bunun işine gölge düşürecek."

Görüldüğü gibi ara cümleler, yapı bakımından çok çeşitlidir.

Ara cümlelerin cümlelerin esas bölümüyle bağlantısı ilk aşamada 'äriyne' (tabii ki), 'meninşe' (bence), 'mısalı' (meselâ), 'sirä' (galiba), 'bälkim' (belki), vb. ara sözlerin yardımıyla olabilir. Meselâ:

Aqbayan agası jayında suragan da joq (sirä, meni bilmeydi dep oylagan boluvı kerek), bizdin üyge kelgen de jok' (İ. Esenberlin). "Akbayan, ağabeyi hakkında bir şey sormadı (her hâlde beni bilmiyor diye düşünmüş olsa gerek), bizim eve gelmedi de."

Jalpı Qazaq ädebiyetinde (äriyne, külli düniyelik ädebiyetti de söz etpegen) Gabit Müsirepov aralaspagan, söz qozgamagan mäsele joqtın qası boluv kerek (S. Aşimbayev). "Genel olarak Kazak edebiyatında (tabii ki, bütün dünya edebiyatından söz etmemiştii) Gabit Müsirepov'un incelemediği, ele almadığı mesele yok denilecek kadar az olsa gerek."

Ara cümlelerin yapısındaki zamirlerin işlevleri de buna benzemektedir. Bunlar ara cümlelerin başında, ortasında veya sonunda bulunabilir. Burada cümlelerin esas fikrini çok etkileyen ve asıl cümleden önce gelen ara yapıları belirtmek gerekir. Bu ara cümleler, esas cümleyi açıklamakta ve ona 'siyaktı' (gibi), 'tügil' (değil), 'degendey' (denildiği gibi), 'qaramay' (bakmadan), 'bolmasa' (olmazsa), 'qatar' (birlikte) gibi yardımcı sözler ve 'bılay koyganda' (bir yana), 'qoya turıp' (boş verip) gibi kelime gruplarıyla bağlanmaktadır.

Tavdan qulagan tasqın siyaqtı, umar–jumar tolqın bolıp ağıp baradı' (T. Ahtanov). "Dağdan akan taşkın su gibi şiddetli dalgalarla akıp gidiyor."

Bütün Qazaqstandı bılay qoyganda, sonın jiyırmadan bir böligi, osı ayaday Jetisu jerinin özinde qanşama sır, nebir tarih bar (S. Bakbergenov). "Bütün Kazakistan bir yana, onun yirmide bir kısmını almakta olan avuç kadar Yedisu böl-

gesi bile sır ve tarih ile doludur."

Böyle ara cümleler asıl düşünceye açıklayıcı ek mana verirler. Daha önce de belirtildiği gibi, ara söz yapıları öznenin cümledeki fikre olan ilgisini, görüşünü bildirir. Dolayısıyla ara söz yapıları manaca cümledeki esas manasından ayrılamaz.

Ara cümle yapıları ise cümledeki yapıyı bozmadan onun dışında verilir ve cümledeki vurgusu ile cümledeki öğeleri arasındaki mantıkî gramer bağlantısına hiç zarar vermezler. Meselâ:

Sonday - aq tabiygat Pagorga bar talanttı ayamay – ak bergen eken (Ol kompozitör da bolgan. Mana muvzeyinin qasında hordın orındavında onun özi şıgargan anın de tındadık) (T. Ahtanov). 'Ayrıca tabiat Pagor'a kabiliyet vermekte çok cömert davranmış (O bestekâr da olmuştu. Mana müzesinin yanında koronun söylediği şarkısını da dinledik).

Ol Qungursq dep ataladı (atav türki tilindegi üngir sözinen qalıptasuvı da iktiyamal) (D. Jünisov). 'O Kungursk diye adlandırılıyor (bu ad Türk dilindeki üngir sözünden gelmiş olabilir).

Dil biliminde ara söz ve ara cümle yapılarının cümledeki esas bölümü ile olan bağlantısı tartışılan konulardan biridir. Bu bağlantı dilciler tarafından değişik şekillerde adlandırılıyor: *Jalgaspalı baylanıs (devamlı bağlantı), Özara saykestik baylanıs (kendi aralarında uygun bağlantı), Logiko-semantikalık magınalık katınas (mantık ve anlam bakımından bağlantı)*

Ara sözden farklı olarak ara cümle yapıları vurgu bakımından değişik cümlelerde karşımıza çıkabilir. Ama onların arasında en çok rastlanana basit cümlelerdir. Edebî eserlerde soru ve ünlem cümlelerine de rastlanır:

Atının şabuvı buzılıp, sürinip ketüvi de mümkün (salt qaşuvga tuvra kelse, bul esterinde bolsın!) (G. Müsirepov). 'Koşma şekli bozulan atının ayakları kayabilir (tek başına kaçmak gerekirse bu akıllarınızda bulunsun!).'

Ol osı ülken hramdı tartıp alıp meşitke aynaldırıptı (sonşama qılmıs jasap jürip musulmanşıldığının küştiligin qaytersin?) sodan keyin ündilikter özderinin en bas hramın sonın irgesindegi kişkene üyge köşiripti (T. Ahtanov). 'O, bu büyük tapınağı ele geçirerek camiye çevirmiş (o kadar suç işlemekle birlikte müslümanlığının güçlülüğüne bakar mısınız?), bundan sonra Hintliler en önemli tapınağını bunun yanındaki küçük eve taşımışlar.

Sonuç olarak, gördüğümüz gibi, ara söz ve ara cümle yapıları, işlev, anlam, yapı bakımından birbirlerinden farklılık gösteriyor. Bu özellikler ara cümlelerin bağımsız cümle unsuru olarak incelenmesini gerektirir.

Aktaran : Prof. Dr. M. Metin KARAÖRS